

УДК 341.485:78.071.1(497.1)⁴1941/1945⁴

DOI <https://doi.org/10.58378/GIG.14.2022.JAN.39-76>

оригиналан научни рад / original scientific paper

примљен / received: 09. 06. 2022.

прихваћен / accepted: 17. 11. 2022.

Др Јасмина П. ЈАНКОВИЋ, филолог

истакнути уметник – пијаниста

jankojasmin@mts.rs

МУЗИЧКИ УМЕТНИЦИ СТРАДАЛИ У ХОЛОКАУСТУ НА ТЕРИТОРИЈИ ОКУПИРАНЕ КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ*

Сажетак: У овом раду дат је осврт на музичке уметнике Рикарда Шварца, Ладислава Гринског, Ерика Самлајића, Ружу Винавер и друге, чији је животни век и богат стваралачки рад прекинут трагичном погибијом у Холокаусту, у највећем броју у усташком систему логора Јасеновац, Госпић и логорима Старо сајмиште и Бањица. Поред тога, руководећи се именима са спомен-плоче Савеза композитора Југославије у Београду „композитора који су изгубили животе у току ослободилачке борбе 1941 – 45“, покушали смо да истражимо начине и узроке њиховог страдања. Како њихова имена нису била предмет озбиљнијег музиколошког истраживања, указивањем на истовремени стваралачки рад у различитим функцијама – као композитора, диригената, музичких писаца, педагога, руководиоца, уредника часописа, критичара, указујемо на допринос од изузетног значаја у периоду међуратне музичке културе, чија се делатност везује за више центара Краљевине Југославије. Поред сећања на жртве геноцида, у овом раду се ревитализује и њихово стваралаштво које је, заједно са погибијом, готово у потпуности изгубљено и заборављено.

Кључне речи: Рикард Шварц, Ладислав Грински, Ерик Самлајић, Ружа Винавер, Музички уметници, Холокауст, логори, Старо сајмиште, Јасеновац, Бањица, погубљење, културни допринос, сећање, памћење, ревитализација.

* Ова студија је настала као наставак рада на пројекту аутора Јасмине Јанковић „Српски композитори јеврејског порекла страдали у Холокаусту“, музички компакт-диск, подржан на конкурсима Сокоја за промоцију домаћег стваралаштва за 2019. годину.

Увод

У фокусу овог рада су уметници ствараоци којима су додељене маргиналне позиције у канону српске националне музике. Након трагичне смрти, њихово стваралаштво је нестало, губи се њихов уметнички допринос, а готово да је нестала и цела њихова заоставштина, те још увек нису стекли одговарајуће место у музикологији, иако су за живота имали успешне каријере. Као професионално ангажовани музичари у институцијама од општег друштвеног значаја, дочекали су окупацију Краљевине Југославије. Музички живот у окупираној земљи, функционисао је у спречи са бројним политичким и полицијским институцијама, које су директно утицале на друштвени статус и положај музичара.

Изношењем чињеница о животу музичких уметника, страдању и стваралаштву, као и објављивањем музичког компакт диска са композицијама снимљених на савремене носаче звука, уметнички рад ових композитора је поново ревитализован и доступан стручној јавности. Овај рад је резултат детаљног истраживања теме страдања истакнутих музичких уметника јеврејског порекла који су трагично изгубили животе у Холокаусту у усташком систему логора Јасеновац и логорима Старо сајмиште, Бањица. Циљ овог рада је допринос реafirмацији, очувању и промоцији заборављеног музичког наслеђа, те подстицање културе сећања и памћења.

Допринос јеврејских музичара култури Југославије / Србије

Традиција деловања композитора јеврејског порекла на тлу Србије је дуга и континуирана; од зачетника српске уметничке музике **Јосифа Шлезингера**, оснивача уметничке музике и првог оркестра у Србији - Књажевско-сербске банде (1831), до потоњих музичара који су допринели развоју културе у Краљевини Србији, Југославији и у послератном социјалистичком периоду. Проучавајући значај доприноса јеврејских музичара на тлу Србије, пројекат *Српско-јеврејски композициони у Холокаусту* (2021)¹ у којем су заступљени српски композитори страдали у логорима Јасеновац и Старо сајмиште, Рикард Шварц и Ладислав Грински, представља логичан наставак пројекта исте ауторке *Српско-хебрејско музичко писмо*,²

1 Јасмина Јанковић, Српско-јеврејски композитори у Холокаусту, Музика Класика 2021 – компакт диск.

2 Јасмина Јанковић, Српско-хебрејско музичко писмо, Музика Класика 2020 – компакт диск.

о зачецима уметничке музике у Србији XIX века, са акцентом на оснивача српске уметничке музике Јосифа Шлезингера.

Ако сагледамо значај српских уметника јеврејског порекла у формирању уметничке музике у српској култури, можемо сагледати и значај њиховог губитка услед страдања у Холокаусту. Стана Ђурић-Клајн, осврнувши се на почетке стварања уметничке музике у Србији, даје непроцењиви значај њеном утемељивачу Јосифу Шлезингеру, сматрајући да „ретко који музичар у светској историји музике има тако одређену пионирску улогу у једној земљи и народу као што је имао у Србији XIX века Шлезингер (Сомбор, 1794 - Београд, 1870); после вишевековног затишја у српској култури за време турске доминације, све је изнова, из корена започето његовом заслугом“³. У исто време био је и старешина јеврејске општине, „те је не само речима будио него и својим примјером предњачио да Жидови узљубе Србију као праву своју домовину“⁴.

Попут кнеза Милоша, и потоњи владари су се у континуитету обраћали јеврејским музичарима у организовању културног и музичког живота, а они су остајали у Србији јер их је Србија знатно боље прихватала од њихових матичних држава, Хрватске и Аустроугарске.

У *Сјоменици поинулих и умрлих српских Јевреја у Балканским и Свешком рају (1912–1918)* записано је: „Воли своју земљу у којој си се родио и у којој живиш, јер она је твоја домовина, вели наша Библија. Тако је то било и јесте у земљи Србиновој, у којој су Јевреји радили у миру на подизању општеноматеријалног благостања и борећи се за време ратова, раме уз раме, храбро поред своје браће Срба, примивши своју дужност искрено и са самопрегоревањем“. Доследни тим речима, потомци Срба Мојсијеваца написаше да су Јевреји, од када су напустили своју родну груду, били кроз сва времена добри грађани свуда куд их је водио пут историје.⁵

На позив краља Александра Карађорђевића долази Рикард Шварц, потом Ладислав Грински, Алфред Пордес и други који су деловали између два рата. Дobar однос према музичарима Мојсијеве вере настављен је и од стране Јосипа Броза за време и после Другог светског рата. Они који су успели да се спасу преживевши логоре (Рафаило Блам, Алфред Шварц, Јосиф Сион)⁶ или да се прикључе партизанским јединицама и учествују у културном животу на фронту⁷, првенствено на подручју Кордуна, Баније и

3 Стана Ђурић Клајн, *Акорди прошлости*, (Београд: Просвета, 1981), 220.

4 Исто, 226.

5 Олга Јанковић, „Два брата одужише дуг према отаџбини“, Политика, 18. 8. 2017.

6 Видети: Јелена Боснић, *Музика иза бодљикавих жица: зборник сећања југословенских рајних заробљеника, интернираца и политичких затвореника, за време народноослободилачког раја 1941–1945. године*, (Београд: Савез удружења музичких уметника Југославије, 1985), 1-309.

7 Видети: Андрија Томашек (уредник), *Музика и музичари у НОБ: Зборник сећања*, (Београд: СОКОЈ, Сумуј, 1982), 1-382.

Лике, бежећи од усташког терора, били су ти који су после рата изградили културни живот ФНР Југославије: Андреја Прегер, Оскар Данон, Људмила Фрајт, Енрико Јосиф, Бреда Калеф, Мира Баум Сањина.⁸

Упркос крајње неповољним условима, музичари су у народноослободилачкој борби одиграли значајну улогу и дали низ уметничких остварења, како на композиторском, тако и на извођачком и организаторском пољу. Неки су страдали у борбама као Мирко Хаузер, Франц Штурм, Марјана Шен, Марта Остерц, док је Ерих Хецел, скривајући се, погинуо у англоамеричком бомбардовању (1944).

О организовању културног живота у логору и међусобног помагања српског и јеврејског народа пише Кринка Видаковић Петров у чланку *Између религије и секуларне идеологије: јеврејски официри из Југославије у немачким логорима за рајне војне заробљенике*⁹, где помиње улогу Рафаила Блама¹⁰ у организовању музичког живота у логору „Д“ у Оснабрику (Osnabrück) 1943. године, уз учешће заробљених Срба и Јевреја.

У даљем излагању приказаћемо живот и дело музичких уметника јеврејског порекла који су животни и радни век остварили у Србији и Краљевини Југославији и значајно допринели њеном целовитом музичком развоју, а трагично страдали у Холокаусту. У сагледавању деловања ових уметника фокусирамо се на међуратни период с обзиром на то да су тада били у зениту свога стваралаштва услед своје преране смрти.

Посебно су обрађени музички ствараоци јеврејског порекла који су стварали у Србији. Њихове успешне каријере прекинуте су у логорима, углавном из етничких, геноцидних побуда: Рикард Шварц (Јасеновац, 1941), Ладислав Грински (Старо сајмиште, 1941), Ерик Самлајић и цела породица Самлајић (Јасеновац, 1944), Алфред Пордес (Јасеновац, 1942), Ружа Винавер (Бањица, 1942). Музичари јеврејског порекла који су претежно деловали на територији Хрватске готово су сви страдали у Јасеновцу¹¹. Услед оскудних досадашњих података у сагледавању ових уметничких

8 Стана Ђурић Клајн, Увод у историју југословенске музике, (Београд: Уметничка академија у Београду, 1962), 58.

9 Кринка Видаковић Петров, „Између религије и секуларне идеологије: јеврејски официри из Југославије у немачким логорима за ратне војне заробљенике“, у: монографија *Јевреји Србије – официри војске Краљевине Југославије*, Јеврејски историјски музеј, (Београд: Савез јеврејских општина Србије, 2015)

(Извод из овог рада представљен је на 5. годишњој радионици за истраживаче Холокауста, Међународни институт за истраживање Холокауста, „Теолошка разматрања и дебате наспрам Холокауста у стварном времену“, Јад Вашем, Јерусалим, јул 2012. Писан је изворно на енглеском, а потом га је ауторка превела на српски.)

10 Рафаило Блам, *Сећања на заробљенички логор*, El mundo Sefard, <http://elmundosefard.wikidot.com/secanja-na-zarobljenicki-logor>. Датум приступа 02.09.2022.

11 О јеврејским музичарима који су деловали претежно на територији Хрватске, највише података налазимо код Тамаре Јуркић-Свибен и у Жидовском биографском речнику.

личности, укључићемо и нове податке проистекле из личних архивских истраживања и извођачког искуства. Поједина дела су пронађена само у рукопису, што даје тежину како у дешифровању, тако и извођењу музичког нотног материјала¹².

Музички уметници Краљевине Југославије у Србији који су страдали у Холокаусту

РИКАРД ШВАРЦ

Рикард Дундо Шварц (Загреб, 20. IX 1897 – Јасеновац, 1941), композитор, диригент, педагог, музички писац и критичар, оставио је значајан траг у музичкој култури Србије (Београд и Нови Сад). Чинило се да су са његовим физичким уништењем заувек нестала и његова дела. Међутим, 1995. године у јерусалимском архиву *Евенишов*, пронађене су следеће партитуре: рукопис из студентских дана у Бечу *Варијације на Моцартов менуети (Variationen und Fugato über ein Menuetto von Mozart für Klavier 2hdg, 1922)*, *Дечја свиџа за клавир (1935)* и *Свечана музика у часи 27. октобра 1935*. Ради се о делима

која се налазе на компакт диску аутора рада¹, укључујући и поменуте *Варијације* које су, након 100 година од настанка (1922–2022), доживеле своју светску премијеру.

Рикард Шварц, рођен у јеврејској породици, пореклом је из Велике Кањиже (Nagykanizsa). Отац Људевит био је правник, политичар и први посланик јеврејског порекла у Хрватском сабору (1887–1913), Загребачкој скупштини и Хрватско-угарском сабору у Будимпешти. Мајка Ирда Краус. Имали су четворо деце: Рикарда, Вилима, Наду и Ана Марију.

Музичко образовање започиње у Загребу, где пише своје прве композиције, али га у томе прекида Први светски рат и одлазак у војску. По повратку (1918), по очевој жељи уписује студије хемије, потом у Бечу Високу техничку школу. Под утицајем богатог музичког живота и афинитета према музици, напушта технику и уписује Академију за музику (*Staatsakademie für Musik und darstellende Kunst in Vienna, 1919*), где студира композицију, клавир и дириговање код најзначајнијих стваралаца савремене музике тога доба – Берга и Шонберга. Под њиховим руководством

¹² Недавно откривен нотни материјал у Националном архиву Израела, захваљујући израелском историчару Цви Локеру (Cvi Locker) и музикологу Душану Михалеку, представља основу пројекта и концертног репертоара аутора овог рада.

и под утицајем музике Малера, Шварц компонује осам композиција које укључују виолинска, клавирска и камерна дела, соло песме (*Arabischen Nächten*) и две хорске песме с текстом на јидишу. Иако под окриљем савремене музике, веома је ценио и музику Моцарта, Чајковског, Брамса, те тако настају *Варијације на тему Моцарта* (1922). Не одвајајући модерну музику од традиционалних стилова, нити старо наспрам новог, у својим написима користи израз „умерено модерна“ музика, што је био и његов генерални животни став. Иако дискретан у свим аспектима, био је комплетан музичар.

Након повратка са студија, у Хрватској је живео само неколико година (1922–1926). Први концерт приређује 1922. године, међутим, његова музика са елементима бечке модерне не наилази на разумевање критике у родном граду, те ради у Осијеку и Сплиту. Замерено му је да у хрватску музику „доноси префињене бечке парфуме, уместо да се диви љепоти нашег (хрватског) пољског цвијећа“¹³.

Трећи, најплодотворнији, најкреативнији и најдужи период свога живота проводи у Србији (1926–1941), где је његово стваралаштво наишло на знатно топлији пријем и разумевање. По позиву краља Александра Карађорђевића дошао је у Београд, прво као наставник музике за краљевску породицу, а потом добија најважнија водећа места у музичком животу Београда и Новог Сада, као изузетно поштован педагог, пијаниста, диригент, композитор и музички критичар. Од многобројних функција помињемо: диригент оперете у Београду (1927/28); са Милојевићем и Манојловићем оснивач и први уредник часописа *Музика* (1928/29); са Станом Ђурић Клајн публициста у *Звуку* (1931–1936), *Музичком гласнику*, *Радио Београду*, *Жигову* (800 чланака); држи предавања из историје музике на Коларчевом народном универзитету (1934–1938).

Одмах по доласку у Београд (1926–1937), поверено му је место заменика директора, професора клавира, теорије, диригента оперског студија и оркестра Музичке школе *Сјанковић*, када настаје и *Дечја свиџа за клавир* (1935) посвећена дванаестогодишњој ученици Верици Вељков (уд. Медаковић). На првој страни руком је написано: „Мојој великој Верици овај примерак за чување, Дундо. 17 / I. 35.“¹⁴

Исте године (1935) настаје и композиција *Свечана музика у часи* **27. октобра 1935.**¹⁵ издата у склопу *Сјоменице свечане инсталације Велике*

13 Душан Михалек, *Музика и реч*, (Нови Сад: Прометеј, 2018), 226.

14 Вера Вељков је студије клавира завршила у Паризу. Била је редовни професор на Музичкој академији у Београду, супруга академика Дејана Медаковића и мајка диригента Павла Медаковића.

15 Обе композиција се могу чути на музичком компакт диску Ј. Јанковић.

ложе у Београду¹⁶, за потребе НОБ, Велике ложе за Краљевину Југославију XVIII дистрикта, у којој је учешће узео и сам композитор Рикард Шварц, као извођач на хармонијуму.¹⁷

Од 1936. до 1941. године живи у **Новом Саду**, где развија богат музички живот на функцијама: директор Музичке школе *Исидор Бајић* (која тада доживљава препород), диригент Српског народног позоришта, приређује симфонијске концерте као диригент и предавач, ради музичке аранжмане за драмске представе. У Новом Саду заснива брак са Верицом Јовановић која умире на порођају, родивши му сина Милорада Лудвига-Лују (1938). Године 1940. мобилисан је у Сарајеву, потом у Македонији. Након слома Краљевине Југославије, априла 1941. г. побегао је у Загреб, где су му живели остарели отац, немоћна сестра и син. Дана 30. јуна 1941. г. ухапшен је и одведен у Загребачки збор, а одатле 2. (3) јула у Госпић, затим пашки логор Слана и, напослетку, у логор Крапје (Јасеновац I), где је вероватно страдао пре краја 1941. године. У међувремену, његов отац је упутио молбу поглавару Анти Павелићу да га пусти из логора, а ова молба бива прослеђена министру

Андрији Артуковићу. У молби је навео да његов син има незбринутог трогодишњег синчића Лују из брака са аријевком Верицом Јовановић која је умрла на порођају. Молба није услишена.

Слика: Рикард Шварц са сином. Извор Д. Михалек

Брат **Вилим-Вило** (1901) страдао је такође у **Јасеновцу** (1945). Био је банкарски службеник, један од оснивача Савеза јеврејских омладинских удружења (1919), радио у Жидовској општини у Загребу (1941). У непознато доба ухапшен је и депортиран у логор Јасеновац. **Сестра Нада** (1902–1983), инжењер, студије хемије завршила у Прагу и радила у фабрици текстила *Крањ*. Тешко је рањена 4. фебруара 1941. године, у бомбашком атентату на Енглеску читаоницу у Загребу. Иако инвалид, ухапшена је 1944. године и требало је да буде одведена у логор. Ослобођена је захваљујући интервенцији Алојзија Степинца. После рата била је асистент на Техничком факултету

16 N.O.B.B., Velika loža za Kraljevinu Jugoslaviju XVIII distrikt, *Spomenice svečane instalacije-Velike lože u Beogradu*, (Beograd: Državna štamparija Kraljevine Jugoslavije, Grafičkopreduzeće "Prosveta", 1936), 5.

17 Видети: Andreja Radonjić, "Bene Berit u Srbiji I Jugoslaviji (1911-1940)", (1997). 7. (3. 4).

у Загребу¹⁸. О сину **Милораду-Луји** немамо податке осим да је, након очевог страдања и мајчине смрти, остао у Новом Саду код бабе и деде и да се касније преселио у Канаду (по казивању Душана Михалека). Музичку заоставштину Рикарда Шварца сачувао је таст Јовановић у Новом Саду, коју је након Другог светског рата предао Шварцовој сестри Нади. Након њене смрти (1983), заоставштина је пренета у архив Хрватског гласбеног завода, где се и данас налази његових 27 дела.

ЛАДИСЛАВ ГРИНСКИ (ГРИНБАУМ)

Ладислав Грински, рођен **Гринбаум (Grünbaum)** (Сомбатхеј, Мађарска¹⁹ 1904 – логор Бањица 1941²⁰) Првобитно је одведен у логор Топовске шупе, након покушаја бекства стрељан на Бањици, а обешен на Сајмишту као показни пример. После рата, његова дела нису извођена јер су готово сва била изгубљена. Радни и животни век провео је у Београду, активно доприносећи богатству музичке сцене Београда између два рата.

Рођен је у јеврејској породици са пет ћерки и једним сином. Прва знања о музици добио је од мајке Берте, наставнице клавира. Отац је рано умро, те се породица око 1919. године преселила у Иванек код Вараждина, код мајчине сестре, где је Ладислав руководио локалним тамбурашким ватрогасним оркестром. Тих неколико година, заправо, представљају једини његов боравак у Хрватској. По сећањима Рафаила Блама, „веома млад је дошао у Београд (око 1925) и већ је умео да прилично добро свира на клавиру“²¹.

18 Извори за биографију: V. Peričić, *Muzički stvaraoци u Srbiji* (1969), 536; S. Đurić-Klajn u: *Muzička enciklopedija* (1977), 521; K. Kovačević (ur.), *Leksikon jugoslavenske muzike 2* (1984), 447; G. Ivoković (1998), 80; T. Jurkić Sviben (2016); D. Mihalek (2018), A. Васић (2019). I. Golstein (ur.) *Židovski biografski leksikon* (2018).

19 Податак о рођењу Ладислава Гринског, преузет је из Записника о извршеном саслушању Одељења специјалне полиције Управе града Београда (8. новембар 1941), који је Грински сам потписао (Јеврејски историјски музеј). Погрешни наводи о рођењу налазе се у: „Српској енциклопедији“ Матице српске и САНУ (2018), 602 где стоји: Вараждин 1904; У „Српском биографском речнику“ Матице српске 2006, 813 (Ивањец код Вараждина, Хрватска 1904); у Докторској дисертацији М. Васиљевић (2019). (Ивањец, Хрватска 1904), 294.

20 Бранислав Божовић, *Страдање Јевреја у окупираном Београду 1941–1944*, (Београд: Музеј жртава геноцида, 2012), 229.

21 Рафаило Блам, Сећање на композитора Гринског, *Јеврејски преглед*, 1-2. 1983, Elmundo Sefarad, <http://elmundosefarad.wikidot.com/secanje-na-kompozitora-grinskog>, датум приступа 08.09.2022.

Заједно са Љу-бицом Марић студира композицију код Јосипа Славенског у Музичкој школи у Београду (1925–1929). Већ на почетку студија испољава велику обдареност, а попут Рикарда Шварца, у личности професора Славенског (писмо од 14. јануара 1930)²² стекао је не само одличног педагога већ и личног

На слици проф. Славенски са студентима Љ. Марић и Л. Грински

пријатеља. У опусу Гринског запажа се снажан утицај Славенског и „нове школе“, која подразумева повратак природи, отклон од западноевропског традиционалног система вредности и наклоност ка балканизму и зенитизаму.

Током студија, Грински се издржавао радећи као пијаниста у хотелу *Палас, Аудио-клубу*, цез оркестру Рафаила Блама. Диригује хором *Руској музичкој друштва* (1928) и *Великим оркестром Радио Београда* (1937, 1939, 1940). У периоду између два рата, музика Гринског доживљава узлет. На *Европском концерту* у Народном позоришту, који преноси Радио Београд (11. мај 1931) за чешке, аустријске, пољске, мађарске и немачке радио станице, Београдска филхармонија изводи премијерно *Оријенталну свићу*. На турнеји 1933. (Француска, Шпанија, Енглеска, Белгија) диригује Академским музичким друштвом Краљевине Југославије и цез оркестром *Jolly Boys*. Вишеструко је награђиван и изводи се у Југославији и Европи: *Трећи фестивал југословенске музике у Паризу* (1933), *Концерт за виолину* (Прва награда Радио Београда за нова дела, 1935), *IV словенска рајсодија* (Награда Друштва *Цвијета Зузорић*, 1935); диригује Великим радио оркестром, ауторски концерт (1937). Наступа и током 1939/1940, а непосредно пред рат, његова *Свића за њеј хорни* је награђена на такмичењу у Прагу. Свита *Сјорџ у музици* писана је за Олимпијски одбор (ЈОК) и изведена у Коларчевој задужбини. Био је и музички уредник *Државне радио-станице у Београду*.

Од богатог опуса (оркестарска, концертна, сценска и камерна музика), сачувано је само неколико композиција: *Jamelle* фокстрот из оперете *Преварени за клавир* (1932), популарне едиције Јована Фрајта; *Планинарска корачница* посвећена хрватском планинарском друштву (око 1919); *Четири*

22 Писмо Р. Шварца упућено Јосипу Славенском јануара 1930. г. (Легат Ј. Славенског, П 228).

комада за виолину и клавир (*Quatre pièces for violin and piano* (1932); *Air hebreic* (1931); *Rondino* (1932); *Soirée turque* (1927); *Danse Roumain* (1932)). Дело одражава склоност ка народним мотивима и космополитску тежњу уметности ка спајању духовних и културних вредности балканских народа, сматрајући да није само Балкану потребна „европеизација“, већ да је и Европи потребна „балканизација“ (зенитизам). Накнадно смо пронашли још две партитуре: *С вечери кад ме нема*, песма за глас и клавир (1932) и *Лошос Таніо*. Све композиције су снимљене од стране аутора рада¹.

Док је Славенски био учитељ Гринском, дотле ће Грински бити први учитељ музике младом Енрику Јосифу, будућем композитору, академику, оличењу духовног јединства српског и јеврејског народа, уз кога је Енрико написао и прве своје композиције. Касније ће Е. Јосиф, међу првима, 1990-их говорити о Јасеновцу и његовим жртавама.²³

Ладислав Грински је био ожењен Катицом Ревес, ћерком власника кафане *Руски цар*. Заједно са супругом, шестогодишњом ћерком Хелгом и њена два брата, одведен је у јеврејски логор на Бањици и погубљен 18. новембра 1941. Приликом покушаја бекства је, са женином браћом, јавно обешен и изложен на Сајмишту, као пример другима од стране Гестапоа. Податак о томе како је Грински завршио познат нам је из више извора: на основу сећања композиторке Љубице Марић, која је била блиска са њим,

На слици: Грински са супругом;
Извор: Јеврејски историјски музеј

те да је „при покушају бекства из логора убијен“²⁴; из сећања Рафаила Блама²⁵: „Грински је страдао у логору заједно са супругом и ћерком; немачки

23 У чланку *Јасеновац – ѿрсејоница небеске Србије* (1990), Енрико даје занимљиво виђење страдања српског народа у овом логору, значај Јасеновца за српски народ у духовном смислу, као и непокајани однос Хрватске према злочину, који је до данас непромењен. Видети: М. Белић-Корочкин Давидовић и Радивоје Давидовић, *Енрико Јосиф: виђења и сновиђења*, (Београд: Чигоја, 2022), 236.

24 Љубица Марић, *Зайиси*, (Београд: Архипелаг, 2009), 35.

25 Рафаило Блам, *Сећање на композитора Гринског*, н.д., Јеврејски преглед, 1-2. 1983, Elmundosefarad, <http://elmundosefarad.wikidot.com/secanje-na-kompozitora-grinskog>, датум приступа 08.09.2022.

злочинци су га јавно обесили **насред Сајмишта** због парчета хлеба“. За нас најзначајнији извори су: Историјски архив Београда, Управа града Београда Специјална полиција УГБ-СП, (IV одсек за Јевреје), II књига заточеника логора Бањица, Јеврејски историјски музеј у Београду.

Записници саслушања и пратећи документи откривају нам идентитет, локацију, начин хапшења, као и детаље покушаја бекстава, што нам у случају Гринског отклања недоумицу и досадашње различите податке о месту његовог рођења. Треба истаћи да су изјаве затвореника добијане често уз примену метода присиле, уцене и мучења, што у самим записницима није споменуто. Стога наводимо хронологију догађаја хапшења:

У Транскрипцији записника о ислеђивању *Ладислава Гринског, Хинка и Душана Ревеса од 6. XI 1941. г. у канцеларији Начелства среза јосавској на Умци* стоји: „Приведен данас од стране граничног отсека финансијске контроле у Остружници овом Начелству Владислав Грински, стар 37 година, из Сомботеј – Мађарска, сада живећи у Београду са станом у Краља

Рађено 8 новембра 1941 год. г.
у Одељку специјалне полиције
Управе града Београда.

ЗА ПИСНИК

О извршеном саслушању ГРИНСКИ ЛАДИСЛАВ, музичара, са оцем у улици Кр. Петра 54, рођен 12-IX-1904 године у Сомботељу, од оца Јакова и мајке Бетре рођене Мајер, ожењен отац једног детета, не осуђиван, не кажњаван, који о потребном упитан изјави следеће:

Средњим октобра месеца т.г. ухваћен сам од стране Немаца и одведен у логор код Топовских шума.

На дан 5 о.м. наређено ми је кама тројици мени РЕВЕС ДУШАНУ и ХИНКУ, да носимо неке цигле у близини логора. Ми смо изашли из логора и радили једно време, па кад ми се указала zgodna прилика ми смо побегли ка селу Остружници где смо ухваћени од стране граничара.

Нас тројица договорили смо се још у логору да побегнемо чим нам се укаже zgodna прилика, па смо зато најпотребније ствари и новац држали узасе. Кад смо дошли у Остружницу ми смо гледали да бегемо што даље од Београда било да пређемо у Хрватску или да идемо за Србију.

То је све што имам да изјавим, доказ ми је прочитан и у свему остајем при истом.

Писмен сам
Ладислав Грински

САСЛУШАО И СВЕРАВА:

[Својеручни потпис]

Петра улици Бр: 54, ожењен, отац 1. детета, неосуђиван и некажњаван, вере римо-католичке, поданик бив. Југославије“, који изјављује: ‘Дана 5. овог месеца у 16.30 ч, ја сам са Равес Душаном и Ревес Хинком, пошао према Чукарици у намери да купимо дрва за нашу личну употребу, пошто у Београду нема дрва. На Чукарици их нисмо нашли, те нас је једна стругара упутила на Макиш. Пошто их ни тамо нисмо нашли, у Макишу смо преноћили и јутрос у 6 ч. кренули даље. У Остружници смо се распитивали да ли има дрва за продају и да ли се може прећи преко. Грађани које смо питали одговорили су нам да дрва нема нити да се преко може и сме прећи. Овај наш разговор са грађанима села Остружнице чуо је један граничар и пошто смо му се учинили сумњиви, легитимисао нас је и спровео Начелству. Граничари који су нас привели, врло су се коректно и лојално држали према нама те нисмо малтретирани нити тучени’. Потом је приведен Ревес Душан, са истом адресом становања, неожењен, неосуђиван, некажњаван, вере римо-католичке, који је потврдио да је са Ладиславом Гринским и Ревес Хинком пошао на Чукарицу и да се са њим исто десило, те да ништа друго нема да изјави.’²⁶

У њанскрипци записника о ислеђивању Ладислава Гринског од 8. новембра 1941. УГБ-СП, поред поменутих личних података стоји да је средином октобра ухапшен од стране Немаца и одведен у логор **Топовске шупе**. „На дан 5.о.м. наређено је мени, Ревес Душану и Хинку да носимо неке цигле у близини логора. Ми смо изашли из логора и радили једно време, па кад нам се указала згодна прилика ми смо побегли ка селу Остружници где смо ухваћени од стране граничара. Нас тројица договорили смо се још у логору да побегнемо чим нам се укаже згодна прилика, па смо зато најпотребније ствари и новац држали уза се. Кад смо дошли у Остружницу гледали смо да бегамо што даље од Београда било да пређемо у Хрватску или да идемо за Србију. То је све што имам да изјавим, исказ ми је прочитан и у свему остајем при истом.“

У Решењу о упућивању у концентрациони логор Ревес Душана, Ревес Хинка и Ладислава Гринског од 10. новембра 1941. УГБ-СП, II бр. 2922/1941, поред личних података, стоји да се решење одмах изврши и достави шефу концентрационог логора уз **образложење**: „Вођеним извиђањима је утврђено да су именовани побегли из концентрационог логора на Дедињу, на дан 5 октобра 1941. г. у правцу Србије у циљу да се ставе у службу партизанским одредима што се доказује чињеницом што је код њих пронађена већа количина јода, фате, завојног материјала и другог санитетског материјала.

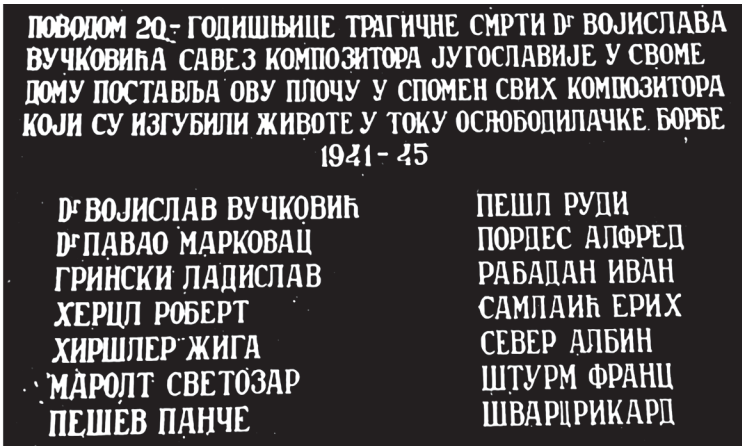
²⁶ Sig. IAB UGB SP IV - 43/8 k 279/28, Transkript zapisnika o isledivanju Vladislava Grinskog, Hinka i Dušana Revesa, *CHRE do poslednjeg*, <https://cieh-chre.org/doposlednjeg/reves-hinko-dusan-grinski-2-2-1/>, датум приступа 12. ог. 2022.

Пошто су именовани, оваквим недозвољеним радом опасни по јавну безбедност и поредак у држави, то је одлучено да се ставе у концетрациони логор у коме имају остати до даље наредбе“.

У *Извештају СП о ухваћеним Јеврејима одсеку за Јевреје и Циџане од 27. новембра 1941.* 2814. 11 br. 2922/41стоји: „Извештава се Одсек да су одбегли Јевреји **Грински Ладислав, Ревес Душан и Ревес Хинко**, који су дана 5.XI т.г. побегли из немачког концетрационог логора, ухваћени од стране српских граничара код села Остружице и спроведени овом Одељењу, које их је својим решењем од 10. XI 1941. г. упутило у конц. логор на **Бањицу**.“²⁷

И на крају, у попису жртава логора подбројем 1087. стоји: **Ладислав Грински**, музичар, од Јакова и Берте Мајер, **жена Катица, дете Хелга**, у логор дошао 10. XI 1941.Од УГБ. Стрељан-обешен у Јеврејском логору 18. XI 1941. г. од Гестапоа.²⁸

У својим *Сећањима*, Рафаил Блам каже: „Веома ретко пишемо о бројним београдским музичким уметницима Јеврејима жртвама фашизма који су до 1941. године дали значајан прилог културном животу главног града Југославије. Један од таквих уметника био је Ладислав Гринбаум-Грински. Нажалост, остала је само успомена на изванредног композитора чије је име поред имена десет других композитора страдалих од фашизма, уклесано на мермерној плочи у Удружењу композитора Србије“^{29 30}

Плоча на улазу у Удружење композитора Србије (СОКОЈ)

27 Ibid, sig.

28 Извор: Јеврејски историјски музеј у Београду, попис жртава, (Кутија 13,14).

29 Рафаило Блам, Сећање на композитора Гринског, н.д., Јеврејски преглед, 1-2. 1983, El mundo Sefarad, <http://elmundosefarad.wikidot.com/secanje-na-kompozitora-grinskog>, датум приступа 08.09.2022.

30 Извори за биографију: М. Милин, у: Српска енциклопедија, Том III, Књ. 1 (2018), 602; Д. Михалеk, у: Српски биографски речник 2, (2006), 813.

АЛФРЕД ПОРДЕС СРЕЋКОВИЋ

(Сарајево 14. новембар 1907 – Јасеновац, јули 1942), композитор и један од водећих диригената Народног позоришта у Београду (1931–1941) у којем је дириговао цео стандардни оперски репертоар (више од 400 представа). Син је Антоније Финци и Срећка Пордеса, саветника у Министарству финансија. Након студија у Загребу (1928), наступа као диригент: у Сарајевском народном позоришту, друштву *Лири* (1928/29) на Цетињу, у Српском народном позоришту у Новом Саду и друштву *Обилић* (1938). Као композитор, највише се истакао у музичко-сценским делимау којима се ослања на фолклорне мотиве. Пише музику за документарне филмове: *Југославија, њрелейа земља конџрасџа* (1935), *Прича једној трага* (приказ једног дана у Београду 1941) режисера Макса Калмића, Јеврејина из Земуна, стрељаног у првој групи Јевреја у Јајинцима, 1941. године. Песму из овог филма *Сви ви шџо машџаџе о срећи*, коју пева Милан Тимотић, користиће и Слободан Шијан у филму *Маратџонци џирче џочасни круј* (1982). Пордес пише и забавну музику, а био је и један од најпознатијих аутора домаћих аутохтоних оперета на овим просторима: *Contessa Violetta* (1927, Загреб), *Miss Ganimed* (прва оригинална домаћа оперета у Сарајеву, 1929), *Босанска љубав* (1936, Сарајево, Београд), *Омер Паша* (1938, Загреб), као и једног од првих југословенских балета – *Оџањ у џланини* (1941, Београд), са мотивима из јужне Србије. Гостовао је широм Југославије и Европе. Услед немогућности извођења његових дела у Аустрији, Француској, Скандинавији и другим земљама због јеврејског презимена, наступао је под псеудонимом „Срећковић“. Последњу представу – *Продана невестџа* дириговао је уочи бомбардовања Београда (5. априла 1941).

Ухапшен је у Сарајеву, док је из Београда (1941) са супругом Ерном бежао према Мостару, где су се сакривали у кући породице Финци, код жениних родитеља. Тих дана настала је опера *Јесења бура*, према тексту драме Иве Војновића *Еквиноциј*, коју завршава непосредно пре депортације у логор Јасеновац, што можемо закључити по назнакама у партитури опере. На крају другог чина назначен је датум: „29.V 1941. четвртак, Сарајево“ и још на једном месту: „6. VII 1941“, што значи да се у том периоду још налазио у Сарајеву. Према сведочењу диригента Оскара Данона, последњи пут је виђен на улици у Сарајеву.³¹ Нажалост, Алфред Пордес није имао срећу да чује своју оперу, која ни до данас није изведена, иако постоји партитура коју је сачувала Ванда Штерн и заједно са целом заоставштином исту уступила Архиву Јеврејског музеја у Београду. У једном загребачком подруму, 2002. године пронађени су нотни записи два марша-корачница из 17. XII 1941. г., за које се сматра да је Пордес био приморан да их напише у Јасеновцу у

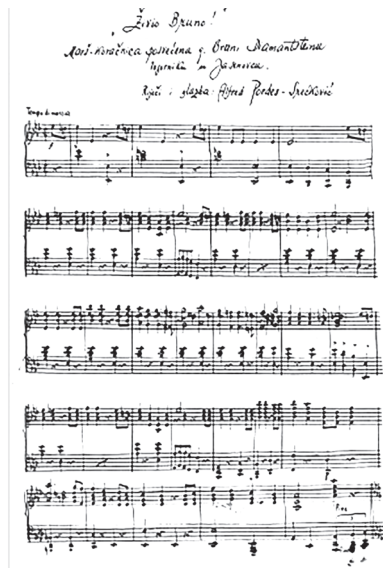
31 Oskar Danon, „Sa pesmom na usnama i puškom o ramenu“, u: Mi smo preživeli, Jevreji o Holokaustu, (Beograd: Jevrejski istorijski muzej, 2009), 21.

славу озлоглашених управника у логору Бруна Диаманштајна и Бернарда Винера – *Живио Бруно!*³²

Такође је пронађен **Пордесов портрет из Јасеновца**, који је нацртао сликар **Даниел Озмо**, са назнаком „**Јасеновац 1941**“³³. Испод портрета записано је неколико уводних тактова опере *Јесења бура*, са потписима Д. Озмо и А. Пордес. Претпостављамо да је композитор, уз потпис на свом портрету ставио и уводне тактове свог последњег опуса, написаног непосредно пре хапшења, како би подсетио на постојање свог дела, те да су том поруком обојица (музичар и сликар) хтели да оставе некакав траг за собом, схвативши да се из логора неће спасити.³⁴ На молбу сестричине Ванде, истакнути загребачки уметници су 1942. године потписали молбу за ослобађање Пордеса из логора Јасеновац, као и за Жигу Хиршлера, али молба није услышена.

Портрет Алфреда Пордеса из Јасеновца, нацртао сликар Даниел Озмо, Извор: Приватна заоставштина, према Јуркић-Свибен.

„*Živio Bruno!*“
Marš-koračnica posvećena gospodinu Brunu Diamantsteinu, logorniku u Jasenovcu. Riječi i glazba Alfred Pordes-Srečković
Извор: Приватна збирка Бранка Полића

32 Tamara Jurkić Sviben, „Glazbenici židovskog podrijetla u sjevernoj Hrvatskoj od 1815. do 1941“ (Doktorski rad, Sveučilište u Zagrebu, Hrvatski studiji Zagreb, 2016), 396-400, prilog 22, 22a i 22b.

33 У „Лексикону југославенске музике“ стоји датум смрти: VII 1941, као и код Ивана Чавловића (2011), Хисторија музике у БиХ. Међутим, на Пордесовом портрету, који је нацртао Данијел Озма у логору Јасеновац, стоји: XII 1941, што значи да су до децембра 1941. и А. Пордес и Д. Озмо били још живи. (Види портрет)

34 Извори за биографију: М. Pozajić, у: *Muzička enciklopedija* (1977) 111, Т. Jurkić Sviben (2016); К. Kovačević (ur.), „Лексикон југославенске музике 2“ (1984), 200; I. Golstein (ur.) „Židovski biografski leksikon“ (2018).

ЕРИХ ЕЛИША САМЛАИЋ

Још један са листе на спомен-плочи српских композитора страдалих у логору **Јасеновац**.

Ерих Елиша Самлаић (Карловчићи крај Пећинаца, Срем, Србија 13. VII. 1913 – логор **Јасеновац**, 6. VI 1944). У јасеновачким логорима страдала је и цела Самлаићева породица која је живела у Земуну: **отац Емануел**, **сестра Ружа** и **брат Хуго** страдали у **Јасеновцу** (1942), **мајка Марија** (р. Клапфер) и **супруга Љерка** (р. Блау) у **Старој Градишки** (1942). Пример породице Самлаић нам недвосмислено говори о суровости геноцидног страдања у јасеновачким, усташким логорима на подручју НДХ.

У рукопису књиге др Јуде Левија *Наши Јевреји у књижевности, науци и новинарству, музици, ликовној уметности и џуми њред II свейски раић*, Самлаић се спомиње као најмлађи, али даровити композитор, критичар, диригент, мелограф, музички писац и песник, који је својим свестраним активностима оставио траг, првенствено на подручју Србије, а потом и у осталим деловима Краљевине Југославије.

Самлаић је основну школу и гимназију завршио у Земуну, као ђак генерације, а потом и Филозофски факултет у Београду (1935). У Јеврејском историјском музеју и Историјском архиву Београда налазе се оригинална сведочанства из Земунске гимназије са оценама из свих предмета, као и Картотека житеља, где се помиње као дипломирани филозоф. У исто време је похађао Музичку школу *Сћанковић* код поменутог професора Рикарда Шварца. Током 1935. године, био је на релацији Београд–Загреб, припремајући докторску дисертацију о Вјенчеславу Новаку. Докторирао је 1941. године у Београду, а рукопис дисертације припремљен за штампу изгорео је у Народној библиотеци у бомбардовању 6. априла.

Био је диригент у загребачкој синагоги, оснивач јеврејског певачког друштва *Ахдуић*, сарадник недељника Жидов, уредник месечника јеврејске културе *Омануић* у којем пише о јеврејској и синагогалној музици. Покретно је и едицију партитура и издања, која у доба ширења фашизма у Европи добијају још већи значај. У Београду објављује радове у *Музичком џласнику*, као и своју поезију и прозу, под псеудонимом **Хире** (обрнуто Ерих).

У том кратком раздобљу (1933–40), Самлаић постаје један од најзначајнијих тумача јеврејске музике на југословенском подручју. Као мелограф бави се записивањем древних мелодија, старих напева синагогалне музике, које потом обрађује на модеран начин. Један од његових првих текстова у *Омануићу* (1936) – *Судбина Кол нидре мелодије*³⁵ говори о настанку и развоју

35 Eliša Erih Samlaić, „Sudbina Kol nidre melodije“, *Omanut*, 1 (1936) (sept); *Novi Omanut*, (2003) репринт.

популарне мелодије јеврејског богослужења, доносећи запис сефардске мелодије из Београда. Према Жени Лебл, Самлаић је „заслужан за конзервирање старијих напева синагогалне музике и сефардске религиозне мелодије из Београда према појању бившег београдског рабина Шалома Русоа“³⁶. Како је потицао из ашкенаске породице, подједнако је познавао и тај правац јудаизма. Композовао је *Хасидске мелодије* и друга дела за хорова; на концерту *Псалми кроз векове* (1940) хор *Ахдуи* извео је *Eli, Eli, lama azavtani*. Интересовао се и за нејеврејске теме: *Три њасџела* (*Морска врба, Јабланови и Бор*) на стихове Јована Дучића и *Балага* на стихове Страхимира Кравчевића, циклус *Куда њлове наше лађе* за глас и камерни оркестар (1940). Дела му наилазе на повољан одзив у домаћој и иностраној штампи и изводе се на радио-станицама у Београду, Загребу, Букурешту, Јерусалиму.

Сефардске џеме Балкана и Јеврејске балканске мелодије за виолину и клавир, објављене у Њујорку (1940), прва је извела супруга Љерка (Блау) на концерту јеврејске музике у Загребу (30. јануара 1941. г.). Иако традиционалиста, Самлаић је био и присталица неопходности мешања различитих култура. О утицају других култура на формирање мелодије *Кол нигре*, пише: „Када би наша музика којим случајем била издвојена, потпуно чиста од сваког страног утјецаја, требало би је се одрећи, јер она онда не би била одраз свих неприлика кроз које је прошао жидовски народ“³⁷. Јеврејска музика је увек у процесу, превирању под најразличитијим могућим утицајима, али мора чувати своје традиционалне корене. Поводом синагогалног богослужења у загребачкој синагоги уз употребу музичких инструмената, око чега се водила велика полемика (1939), пише есеј *Ориџле, органиста, виолине и клавир и друго у синагоги*, како би оправдао употребу инструмената у богослужењу.³⁸

У својим текстовима указује на сву искривљеност нацистичке, расистичке идеологије, али за разлику од Шварца, Самлаић критикује идеологију совјетског комунизма у брошури *Музика у Совјетској унији* (1940)³⁹ и, с тим у вези, Војислав Вучковић даје доста негативан приказ те брошуре.⁴⁰

По успостављању НДХ, Самлаић је са супругом живео код родитеља у Земуну до 1942. године. При бегу из Земуна у Сплит, са супругом Љерком ухапшен је на железничкој станици у Сарајеву и одведен у јасеновачки састав логора. У Логору III Циглана је од Натка Девчића преузео логорски оркестар и, како се истиче, „подигао га на завидни ниво. За тих концерата

36 Ženi Lebl, „Dr Erih-Eliša Samlaić“, *Novi Omanut*, br. 67/2004, 1.

37 Eliša Erih Samlaić, „Pizmonim za Simhat toru“, *Omanut*, br 1, (1940) 29.

38 Eliša Erih Samlaić, „Orgulje, organista, violine i klavir i drugo u synagogi“, *Omanut*, br 3/1939, I, 8 9.

39 Eliša Erih Samlaić, *Muzika u Sovjetskoj uniji*, (Zagreb: Naklada Knjižare A. Blau, 1940).

40 Др Војислав Вучковић, *Сћугује, есеји, кришике*, (Београд: Нолит, 1968) 572, 605- 607.

налазимо на интернетском списку жртава Јасеновца и жртава Холокауста јерусалимског меморијалног комплекса *Јад Вашем*⁴³.

Поред Душана Михалека⁴⁴, музиколога, заслужни за ревитализацију лика и дела Ериха Самлаића из Израела су: Жени Лебл и Цви Локер, који су имали увиде у материјале у архиву *Евенџов* у Јерусалиму (Историјски архив Удружења усељеника из Југославије), у којем се налазе: четири штампане Самлаићеве композиције, као и списи написани у Израелу о њему: Мирко Хиршл, *Др Ерих-Елиша Самлаић* (децембар 1955), Александар Шарон, *Елиша Ерих Самлаић* (април 1957) и Лео Клопфер, *Писмо Јакиру Евенџову о Самлаићу* (рукопис, 16. јул 1978).

Такође, од значаја је и литература о Ериху Самлаићу у земљи⁴⁵, као и документи из Јеврејског историјског музеја и Архива Београда: Картотека житеља Земуна; Уписнице у I, II, IV, VIII, разред Земунске гимназије; Пописна листа породице Самлаић у Земуну; Пријава смрти (Подаци о погинулим, пострадалим грађанима ФНРЈ у току II св. рата бр. 184), као и за мајку Марију; Синагогална матична књига 2 (1909–1918), Јеврејска општина Земун, Ратна штета Ериха и Љерке Самлаић.⁴⁶

ЉЕРКА БЛАУ-САМЛАИЋ

(Загреб, 1920 – Стара Градишка, 1942), виолинисткиња, супруга Ерика Самлаића. Ђерка Фриде и Адолфа Блауа, власника јеврејске књижаре и музикалија у Загребу. По успостављању НДХ, Љеркини родитељи су пребегли на приморје, где су интернирани у логоре у Краљевици и Кампору на Рабу, одакле су их Немци, марта 1944. године, депортовали у *Аушвиц*, где су страдали. Љерка Блау се удала за Ериха Самлаића 1939. године. Била је први извођач његове композиције за виолину *Сефардске џеме Балкана и јеврејске балканске мелодије* (1941) у Загребу. У *Јуџарнем лисџу* забележено је „како се Љерка Самлаић истакла својим мирним и концентрираним начином свирке“, док *Morgenblatt* (1. фебруара 1941) пише „како је Љерка Самлаић показала високу техничку способност“⁴⁷. Наступала је на многобројним добротворним концертима, као и са друштвом *Ахдуџи*. У *Подацима*

43 Yad Vashem, Jerusalem. The Central Database of Shoah Victims' Names, Central DB of Shoah Victims' Names (yadvashem.org), датум приступа 29.10.2022.

44 Душан Михалец, *Музика и реч*, (Нови Сад: Прометеј, 2018), 276.

45 Видети: Danilo Fogel, *Jevrejska zajednica u Zemunu: hronika (1739–1945)*, (Zemun: Jevrejska opština, 2007); Juda Levi, *Naši Jevreji u književnosti, nauci i novinarstvu, muzici, likovnoj umetnosti i glumi*, (rukopis, Jevrejski istorijski muzej, Beograd); Branko Polić, „Židovski glazbenici – žrtve Holokausta“, *Novi Omanut*, br.12, 1995; B. Polić, „Habent sua fata documenta – pronađeni rukopis disertacije“ (1939.) Erih Eliša Samlaić, „O životu i djelu Vjenceslava Novaka“, *Arti musices*, br 1, 2006.

46 Сви подаци могу се наћи у Јеврејском историјском музеју Београда, који су преузети из: Историјски архив Београда, Фонд 1, Управа града Београда, Картотека житеља града Београда и Земуна, Земунска јеврејска општина, Синагогална матична књига 2 (1909–1918).

47 Ženi Lebl, „Dr Erih-Eliša Samlaić“, *Novi Omanut* br. 67/2004, 1.

о поинулим, насипрагалим ірађанима ФНРЈ у ішоку II св. райа (12. II 1950) бр. 183, појављује се њено име. „Ухапшена је у Земуну 1942. од окупатора и одведена у Стару Градишку, где је и погубљена. Подаци добијени од Јеврејске општине Земун“⁴⁸.

ВИНАВЕР РОЗАЛИЈА РУЖА

(Р. РОЗЕНБЕРГ)

(Варшава, 1. V 1871 – Бањица, 7. X 1942), пијанисткиња, музички педагог. Ђерка је Станислава и Павлине Розенберг. Студије клавира завршила је у Варшави, где су јој предвиђали међународну каријеру. Међутим, удаје се за лекара др Аврама Винавера и са њим одлази у до тада за њих непознату Србију. Док Авраму Шабац доноси први рендгенски апарат и бесплатно лечи сиротињу, Ружа се бави хуманитарним и пионирским радом, оснива културна друштва, даје часове клавира, свира на

концертима у добротворне сврхе („На један концерт дошао је и краљ, на шта се у то време много пазило“⁴⁹). Критичари у њеном свирању истичу, поред стручног знања и технике, „велики полет, дубину и пространу, дубоку културу. Велика култура осећа се кроз целу њену свирку и даје интерпретацијама драж правога, отменог стила.“ Одбија да свира код гувернера и да учествује у аустријским концертима, али зато са својим ученицама приређује приватне музичке послеподневе, где окупља српску културну елиту жељну музике, те их тако одвлачи од аустријских „гартенфеста“. Њени бесплатни недељни концерти постали су чувени у Београду, што је доводи у непријатност са окупаторским властима. За време ратова свуда је ишла са мужем. Аврам као лекар, управник Ваљевске болнице и родољуб, и Ружа као болничарка, бринули су заједно о рањенима и оболелима од тифуса у Првом светском рату. После рата, међу првима наступа у ослобођеном Београду (1918), ради као наставник клавира и директор музичких школа *Станковић* и *Мокрањац* (1925–1941). Породица Винавер остала је упамћена по научној, хуманитарној и културној делатности. У часопису *Жена и свет* бр. 3 (1925), налазе се фотографије 12 жена које су задужиле Србију у рату

⁴⁸ Сви подаци могу се наћи у Јеврејском историјском музеју Београда, н.д., фуснота 45.

⁴⁹ Слика и цитати: „Ружа Винавер наша најбоља концертна пијанисткиња“, *Жена и свет*, бр. 3, (15. III 1925), 2, 14.

међу којима су: Љубица Луковић, Драга Љочић., као и „Ружа Винавер, наша најбоља концертна пијанисткиња, која је својим радом много учинила у великом рату за Ослобођење“⁵⁰. Даље пише: „Она је сву своју просвећену делатност једне европски културне и дубоко идеалне жене посветила добру нашег народа. Госпођа Ружа Винавер, једна од најотменијих наших дама, уметница која нам чини част сваком приликом, није родом Српкиња. За 34 године што је у Србији, успела је да постане у највећој мери Српкиња, по језику, по лику, по говору и по души. Много је радила, а много и патила“. Била је мајка Мјечиславе и Станислава Винавера, учесника у Балканским, Првом и Другом светском рату, заробљених у немачким логорима. Ружа се бавила и превођењем са пољског, а и пољску јавност упознавала са нашом књижевношћу, као и Станислав, који је писао поезију, приче, есеје, преводио са седам језика. По неким изворима⁵¹, сматра се да је Ружа потказана анонимном дојавом 30. IX 1942. и одведена у затвор Гестапоа, где је убијена⁵². У евиденцији Бањичког логора наводи се: „Ружа Винавер, пензионерка, евидентирана под бројем 7489 као заточеница Бањичког логора. Стрељана 7. октобра 1942. у Београду“⁵³.

ДР АМАР ИСАК

(Београд, 27. III 1895 – логор Сајмиште, 31. XII 1941), адвокат, певач Радио Београда и хора *Обилић*.

Музички уметници Краљевине Југославије, изван Србије, страдали у Холокаусту у усташким логорима

Руководећи се именима на спомен-плочи Удружења композитора Југославије, „у спомен композитора који су изгубили животе у току ослободилачке борбе (1941–45)“, а који нису били део изучавања у образовном систему послератне Југославије, пронашли смо још неколико, који заправо нису страдали у борби, већ у логору Јасеновац. Иако је ова групација деловала углавном изван Београда и Србије, не може се отети утиску јединствене државе и јединствене културне политике на територији целе Краљевине Југославије. Међутим, након убиства краља Александра, у Хрватској

50 „Ружа Винавер наша најбоља концертна пијанисткиња“, *Жена и свети*, бр. 3, н. д., 2, 14.

51 Извор и према: М. Vasiljević, *Jevrejski muzičari u Beogradu*, (Beograd: Hera edu Muzikološki institut SANU, 2021), 99.

52 Историјски архив Београд, фонд 1006, Општински одбор Савеза бораца НОБ-а Стари град, К. 33.

53 Историјски архив Београд, фонд 1, Књиге Бањичког логора, 30. IX 1942.

долази до јачег продора нацизма, што је кулминирало сломом у Априлском рату и стварањем НДХ, када су поменути композитори смењени са својих руководећих места и проглашени за „*persone non grata*“, а онда је уследило хапшење и логор Јасеновац. Сагледавањем њихових биографија, може се закључити да су генерацијама били лојални грађани државе у којој су живели, те као угледни грађани представљали „крем“ интелигенције и културног развитка. Да би то доказали, многи су примили католичку веру и променили јеврејска имена, те нису очекивали да ће бити погубљени. То се може закључити на примеру Рикарда Шварца, који је напустио Србију и дошао са трогодишњим сином код оца, угледног загребачког правника, верујући да ће се ту спасити. Многи су полагали наде у Алојзија Степинца, породице и угледни уметници су писали молбе Артуковићу за избављење из логора, али ништа није помогло. Многи су извршили самоубиство како не би доспели у логор. Заправо, Јасеновац је био за све њих коначна судбина без избављења.

ЖИГА ХИРШЛЕР, ЈЕЛЕНИЋ

Рођен је у Великој Трновитици крај Бјеловара (21. III 1894), страдао у логору Јасеновац (1941). Био је југословенски композитор, публициста, музички писац и један од најпознатијих загребачких критичара у међуратном раздобљу.⁵⁴ Служио се псеудонимом Хирски, Хленски, Оленски и Јеленић.

Потиче из јеврејске породице. Дипломирао је композицију у Загребу (1917), када су настала и прва његова дела изведена на концерту *Вече југословенских складашеља* (1920). На ауторском концерту одржаном следеће године (1921), изводе се његова клавирска дела, међу којима и *Млади уметник*, збирка од 50 народних напева. Од три циклуса соло песама, најопсежнија је збирка *Жидовске народне џјесме* (1921), у којој је обрадио 60 напева са хебрејским и јидиш текстовима и посветио их својим родитељима. Пише и збирку јапанских песама за глас и клавир – *Јапанско ђролеће* (*Japanische Frühling*, 1920), на стихове Ханса Бетхгеа, популарних у раздобљу сецесије у бечком културном кругу, што није увек наилазило на разумевање у хрватским круговима, за разлику од Београда. У периоду 1928–1936, Хиршлер је написао три опере и пет оперета, следећи тип аутохтоне домаће оперете: *Побједница оцеана* (1928), *Свадбена ноћ* (1931), *Најпрег наши* (1936), засноване на националном изразу и фолклорним елементима, као последица ослобађања од аустријске монархије и стварања новонастале државе Краљевине СХС.

54 Извори за биографију: Т. Macan (ur.), „Hrvatski biografski leksikon“, sv 5, (2002) 580; К. Kovačević (ur.), „Leksikon jugoslavenske muzike 2“ (1984), I. Golstein (ur.) „Židovski biografski leksikon“ (2018), М. Tutavac (2015), 37.

Године 1928, Пише Хрватску рапсодију за оркестар, а на Радио Хамбургу се изводе његова дела за клавир, музика за децу, оперета *Престолонаследник Иван*. Популарност његових оперета потврђују и оперетни шлагери, штампани посебно, извођени као популарни репертоар хотела и кафана.

Хиршлер је, као Грински и Пордес, био једнако и композитор „озбиљне“ и композитор „ведре“, забавне музике; његова „озбиљна“ дела су награђивана престижним наградама, а она друга, лаког жанра, са успехом су се изводила по клубовима и кафанама. *Пет импресија за њудачки квартет* награђена су на конкурс Радио Београда (1937) као најбоље камерно остварење засновано на народним темама, а *Сонатина за клавир* добија награду Радио Загреба (Југословенски албум, 1935). На Међународном музичком фестивалу у Бриселу (1938), *Лирска импресија* за клавирски трио послата су као репрезентативно дело у представљању савременог композиторског стваралаштва Краљевине Југославије. *Друга свиџа* (1940) на хрватске и босанске напеве била је последње његово изведено дело (17. III 1941). Хиршлеров опус обухвата 37 композиција (оркестарска, камерна, клавирска, соло песме, опере, оперете и сценска музика) – у почетку доминира романтичарско-импресионистички правац, док у каснијим делима следи међуратни национални стил. Већина дела је нестала, осим неколико клавирских композиција и приручника.

Као представник идеолошко-утилитаристичке музичке критике, Хиршлер је деловао према европским стандардима, борећи се против дилетантизма. Писао је суздржано, настојећи да промовише домаће стваралаштво и извођење и да га уздигне на што виши ниво како би формирао укус читавог нараштаја. Током двадесет година рада, као музички писац стекао је углед једног од најбољих музичких критичара у земљи, нарочито као хроничар загребачког музичког живота (1921–41). Писао је критике и осврте, расправе, биографске написе, фељтоне, есеје. Објављивао је у листовима и часописима: *Новости*, *Нова Европа*, *Дер Морјен*, *Слободна трибуна*, *Дие Драу*, *Женски лист*, *Хрвајска мейројола*, *Јушарњи лист*, *Омладина*, *Вечер*, *Музичар*, *Театер*, *Жигов* (више од 850 написа). Његови текстови су сакупљени у осам књига које су изгубљене за време рата. У Радио Загребу, Љубљани и Београду, приређивао је бројне емисије о југословенској и јеврејској музици, залажући се за представљање домаће музике и уметника у медијима. Милан Катић (1937) наводи како је Хиршлер „као дугогодишњи сарадник Радиовелта (Radiowelt), пласирао преко 300 слика наших умјетника, а да ниједанпут није уврстио своју, премда је у оно вријеме држао редовита предавања у загребачкој Радио станици“⁵⁵. Залагао се за слободу мишљења

55 Milan Katić, „Žiga Hirschler kao kompozitor serioznih muzičkih djela i kompozitor vedre muzike“, *Novosti*, br. 31/1937, 48, 1.

и негодовао поводом одређених ставова, нарочито на подручју марксистичке критике у делу Павао Марковца. Међутим, нажалост, њиховим супротстављеним идејама дошао је насилан крај, јер је фашизам 1941. године однео и Хиршлера и Марковца: једног као Јеврејина у Јасеновцу, а другог као јеврејског комунисту у Керестинацу, обојица стрељана од усташа.

Анте Павелић је већ 1936. године написао како се у „жидовско-слободозидарским рукама налази свеукупно хрватско новинство“, а 1940. године додаје да ће „новинство и тисак, што је до сада кварило хрватска покољења и однорађивало их, бити забрањено и уништено“. По доласку на власт (1941) наређује чистку Новинарског удружења. Према Павелићевој одлуци, Новинарско друштво постало је „сталешка организација у склопу Усташког ослободилачког покрета“ у коме је примењен „расни параграф“ (Законска одредба о расној припадности од 30. IV 1941). Према правилнику ХНД, члан Друштва могао је бити само појединац, „држављанин НДХ и Аријевац у смислу Законске одредбе о заштити (аријске) крви и части хрватскога народа и да није у браку с неаријевском особом“⁵⁶.

Почетком 1941. године, Краљевина Југославија броји своје последње дане. Нацистичке и фашистичке трупе све су ближе, а антисемитизам хара Загребом. 29. јануара 1941. године, у Јутарњем листу Хиршлер пише чланак Свечани симфонијски концерт... приказ изведеног Вердијевог Реквијема⁵⁷, у којем као да се и сам опрашта од својих читатеља, наслућујући своју смрт: „У вријеме кад око нас бијесни грозота и кад немилосрдна смрт руши и пали, славимо 40. обљетницу Вердијеве смрти с ријечима: Requiem aeternam dona eis Domine! Можда та скрушена молитва уз потресну музику никад није била актуелнија...“ У јуну је, „Законском одредбом о заштити народне и аријске културе хрватског народа, забрањено Жидовима суделовање у раду, организацијама и установама друштвеног, омладинског, шпортског и културног живота хрватског народа уопће, а напосе у књижевности, новинарству, ликовној и глзбеној умјетности, урбанизму, казалишту и филму“⁵⁸.

Као Јеврејин, успоставом Независне Државе Хрватске (НДХ), Хиршлер је био суочен са прогоном од стране усташа и нациста, изгубивши посао. 10. априла 1941. године, преименовањем Радио Загреба у *Хрвајски крујовал*, долази до изbacивања свих јеврејских и српских аутора из програма. Последњи број *Јутарњеи листа* излази 13. априла 1941. године, као и последњи Хиршлеров чланак. Иако му је било понуђено да се склони из Загреба, остао је уз

56 Božo Novak, „Smrtna presuda građanskome novinarstvu“, *Medianali*, 1 (2007) 2, 154.

57 Žiga Hirschler, „Svečani simfonijski concert Zagrebačke filharmonije. Izvedba Verdijevog Requiemа povodom 40-godišnjice majstorove smrti. Dirigent: Krešimir Baranović“, *Jutarnji list*, 30 (1941) 10.423, 14.

58 Marina Tutavac, „Glazbena kritika Žige Hirschlera“, *Armud6*, 46/1 (2015), 51.

болесног оца који је, убрзо после синовљевог страдања, умро. Крајем јуна и почетком јула 1941. године, похапшено је око 2.500 хрватских и исто толико Јевреја из БиХ. Последњих дана пре хапшења, није напуштао свој загребачки стан, бојећи се за живот. Имао је само контакт са Паулом Ренди, чекајући да му осигура пропусницу за „слободну зону“, што се, нажалост, никада није догодило. Последња писма написао је око 12. IX 1941. У једном од њих приложио је композицију коју је посветио П. Ренди за рођендан. Крајем септембра 1941. године, депортован је у **логор Јасеновац**. Крајем октобра, Жидовски одсјек и истакнути загребачки уметници (Ловро Матачић, Борис Папандопуло) су интервенисали да се пусти из логора. „Не зна се, да ли је већ био мртав, јер му је у студеном из загребачке Опћине отпослан први и посљедњи пакет“⁵⁹. „Пакет са храном што га је преко Жидовске општине отац Мавро 14. новембра 1941. године послао у логор, насловника више није затекао живог. Је ли стрељан, је ли страдао од усташког маља или каме, отац није знао.“⁶⁰ С тим у вези, страдао је највероватније новембра 1941. године Осим Жиге, убијена је и његова кћер **Мира Хиршлер**, антифашистички борац.

РОБЕРТ ХЕРЦЛ

Роберт Тибор Херцл (Загреб, 4. V 1913 – **Јадовно**, 1941), пијаниста, композитор и диригент. Син је Артура и Норе Херцл. Студирао је у Загребу дириговање, композицију и клавир (1935–1940). Као пијаниста, концертирао је солистички и као пратилац певача и играча. Као диригент, водио је певачка друштва *Јаблан*, *Слоја*, *Трешињевка* и *Ахдуш*. О његовој обостраној даровитости, композитор Бруно Бјелински (р. Weiss), сећајући га се са студија, пише „да је био одличан пијаниста и композитор раскошне инструменталне палете“⁶¹. Сачуване су само две композиције: *Сонаћа за клавир у d-толи*, пронађена у рукопису у подруму (ЈОЗ) 1995. године, и недовршена *Сонаћа за виолину*. У *Сонаћи за клавир* Херцл је поставио врло велике захтеве пред пијанисту, желећи да је сам изведе. По сећању Бјелинског, она је настала у студентским данима, када је често за клавиром свирао делове своје сонате. Жеља му се није остварила јер је међу првима (1941) одведен у логор Јадовно. Другу композицију за клавир *Поема* (1940) Херцл је успео да изведе, али она није пронађена. Постоји само запис да ју је извео на свом пијанистичком рециталу (1940) и да „ставља на пијанисту велике захтеве изискујући знатну

59 Ivo Goldstein, „Solidarnost i pomoć Židovima u Hrvatskoj“, u: Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, urednik Mario Strecha, 34/36 (2001/2004) 1. 206, 213.

60 Branko Polić, „Prekinuti roman Žige Hirschlera“, *Cantus*, 80/81 (1994), 25.

61 Branko Polić, „Bruno Bjelinski – s njim samim“, *Novi Omanut*, 3/(1995), 12.

меру музичке зрелости⁶². По успостављању НДХ, са мајком и сестром Тесом преузео је јеврејски знак. Крајем јуна 1941, био је ухапшен и депортован у **Госпић**, потом у **Јадовно**, где је страдао. У пријави имовине властима НДХ од 30. VI 1941. г., мајка наводи да јој се син налази „на радној служби непознатог боравашта“, што значи да је тада већ био у логору.⁶³

ДР ПАВАО ЕБЕНСПАНГЕР, МАРКОВАЦ (1923. променио презиме) музиколог и публициста (Загреб, 5. IV 1903 – логор **Керестинац**, Дотршћина, 17. VII 1941). Био је члан КПЈ. Због друштвено политичке активности усташе су га ухапсиле 31. III 1941. Био је затворен у Лепоглави, потом интерниран у логор Керестинец (НДХ). Након пробоја из логора, 14. VII 1941. г. ухапшен је у борби код Ступничке шуме и стрељан у Дотршћини 17. VII 1941. г.⁶⁴ Студирао је у Бечу (1921–1926) композицију и докторирао музикологију са дисертацијом *Хармонија у делима Могесџа Мусорџског*. Радио је у Радио Загребу и у фабрици грамофонских плоча *Edison Bell Penkala*. Уређивао је *Глазбени вјесник* (1927) и *Музичку ревију* (1932). У раздобљу 1927–1941. објавио је око 600 чланака, студија, есеја, расправа и критика у листовима: *Звук*, *Југословенски музичар*, *Хрвајска ревија*, *Јуџарњи листи*, *Књижевник*, *Музички гласник*, *Нова ријеч*, *Слободи глас*. Први је у Хрватској писао о музици са марксистичког становишта: *Музика и друштво*, *Радничка музика*, *Социјални смер у музици*, *Уметничко стваралаштво жене*, *Хоће ли сељачка умјетност изумрети*. Превео је дело Ф. Енгелса *Порекло породице, приватног власништва и државе* (Загреб, 1935).⁶⁵ Био је организатор и хоровађа радничких аматерских друштава, певачког друштва Слобода. Написао је око 170 композиција, углавном вокалне, клавирске и хорске музике. Служио се псеудонимом **Стјепан Павлетић**.⁶⁶

Може се закључити да је, од 14 композитора чија се имена налазе на спомен-плочи „страдалих у НОБ-у (1941–45)“, половина погубљена у логорима: **петорица у Јасеновцу** (*Рикард Шварц*, *Алфред Поргес*, *Ерих Елиша Самлаић*, *Жиња Хирилер* и *Роберт Херцл*), један у логору Бањица (*Ладислав*

62 Branimir Ivković, „Robert Herzl“, *Obzor*, 80/(1940), 114, 4.

63 Извори за биографију I. Golstein (ur.), „Židovski biografski leksikon“ (2018), T. Macan (ur.) „Hrvatski biografski leksikon“, sv 5, (2002), 566; T. Jurčić-Sviben, (2016), 204.

64 Види: „Oglas ustaških vlasti o bijegu iz Kerestince 13. na 14. srpnja 1941“, као и „Zatočnici koji su sudelovali u akciji oslobađanja iz logora u Krestinscu 13/14. jula 1941“. *Марковац, је њог бр.* 51. 280, у: *Вјег из логора Керестинац*, Antifašistički vjesnik, <https://www.antifašistički-vjesnik.org/hr/kalendar/7/14/15/>, датум приступа 12.9.2022.

65 Андрија Томаšek, „Pavao Markovac – čovjek i djelo“, *NIRO Radničke novine*, Zagreb (1983), 14.

66 Извори за биографију: I. Golstein (ur.), „Židovski biografski leksikon“ (2018), Bruno Kragić (ur.) „Hrvatska enciklopedija“ (2021), A. Tomašek, u: „Enciklopedija Jugoslavije“ (1965), 22.

Грински), један у логору **Керестинац** (*др Павао Марковац*) и сви јеврејског порекла. Осим др Војислава Вучковића који се изучавао, остали су заборављени јер није владало интересовање за њихову погибију и стваралаштво. Поред наведене спомен-плоче, упознавањем са грађом о страдању Јевреја из домаћих и архива *Jag Vašem*⁶⁷, може се добити увид у жртве музичара.

Од музичара који су страдали у усташким логорима, а чија се имена не налазе на спомен-плочи СОКОЈ-а, издвајамо:

ЗДЕНКО КАИСЕР (Дарувар, 19. V 1914 – **Јасеновац**, XII 1941), пијаниста и правник. Син је **Јулија Каисера**, доктора права (страдао 1941. у **јасеновачком** логору **Крапје**). По успостављању НДХ, цела породица прелази у католичанство: супруга Хенријета, син Зденко и ћерка Маријана. Иако лојалан и хрватској власти, агенти Гестапоа су Јулија ухапсили 7. VI 1941, одвели у Грац, потом у логор Слана на Пагу, одакле је пребачен у јасеновачки логор Крапје, где је убијен приликом пресељења логораша у Циглане.

Син **Зденко Каисер**, музику је почео да учи у Осиеку. Дипломирао је упоредо на Правном факултету и на Музичкој академији (клавир) у Загребу (1936), као један од најдаровитијих у својој генерацији. Две године борави у Паризу, где започиње успешну концертну каријеру, коју окончава услед повреде руке на одслужењу војног рока, те се 1940. године запошљава као правник у фабрици вагона у **Смедереву**. Након Априлског рата мобилисан је и упућен на **Косово**. У мају 1941. године враћа се у Осиек, где ради у очевој адвокатској канцеларији. Иако је примио католичанство 1940. године и био дугогодишњи члан *Матице хрватске* (од 1926), ухапшен је 31. VII 1941. г. и одведен у логор **Госпић**, а оданде у **Јасеновац**. Према сведочењу логораша М. Ауфербера и В. Хахна, умро је у логору крајем децембра 1941. године од исцрпљености и глади. Тако се у Јасеновцу завршила још једна обећавајућа, насилно прекинута светска пијанистичка каријера изврсног правника.

ВЛАДИМИР РАЈХ, РАЈАЧИЋ (Славонски Брод, 2. III 1908 – логор **Слана**, 1941), пијаниста. Син је **Жиге**, трговца из Вуковара и **Фредерике**, који су ухапшени маја 1943. у последњој великој депортацији загребачких Јевреја и страдали у Аушвицу. **Владимир** је студије клавира завршио у Бечу и Паризу код чувеног пијанисте Алфреда Кортоа. Концертирао је у Паризу, Осиеку и Загребу. У листу *Жигов* наилазимо на: „Клавирско вече Владимира Рајачића, веома перспективног младог пијанисте произишлог из ционистичког покрета, који ће 6. II 1934. г. одржати концерт у Х.Г.З⁶⁸“. Крајем јуна 1941. године ухапшен је и депортован у **Госпић**, затим у логор **Слана**, где је погубљен. Старији брат, **Зденко Рајх** (Славонски Брод, 1904 – Београд

67 Jad Vašem, fond 0.10, Yugoslavia, Eсеј „Прича оних који иду у смрт“, док. 19.

68 „Клавирско вече Владимир Рајачић“, *Židov*, 18, 5; 2.02.1934.

1990), једини је из породице избегао страдање и после рата живео и радио у Београду, као уредник у Радио Београду и Институту за међународну политику. Докторирао је на Правном факултету 1959. године, са тезом *Проблеми уједињења Европe, ушћoијe и oствaрeњa*.

БЕЊАМИН КРАУТЕРБЛУТ, власник апотеке у Вараждину, 1883. Доселио се из Украјине. Обојица његових синова, *Артур* (виолончелиста) и **Ернест** (виолиниста), након матуре (1907) мењају презиме у **Крајански**. По успостављању НДХ, цела породица Крајински је трагично завршила. Усташка полиција је 1941. године оца **Бењамина** одвела у сабирни центар у Загреб, а након неколико дана је умро. Млађи син **Ернест** је страдао у логору **Стара Градишка**, старији **Артур** је извршио **самоубиство**, снаја **Јелисава** је страдала у логору **Аушвиц**, а унук **Фрањо** у логору **Јасеновац**.

ДР ЕРНЕСТ КРАЈАНСКИ, р. *Kräuterblüth* (Вараждин, 15. XI 1885 – **Стара Градишка**, XI 1941), виолиниста, композитор, диригент, адвокат, музички писац. Завршио је права у Бечу, докторирао у Загребу (1911). Упоредо студира виолину, композицију и пева у бечком *Männergessangvereinu*. Из Беча се враћа у Вараждин (1917) и, као врстан правник и говорник, отвара адвокатску канцеларију. Такође, заједно са целом породицом се активно укључује у културни живот Вараждина и подиже га на незапамћени ниво до тада. Брат Артур, виолончелиста, оснива оркестар, а снаја Јелисава, пијаниста, музичку школу, док Ернест са певачким збором *Томислав* (1922–1939) наступа као виолиниста, певач и диригент, хармонизујући популарне народне напеве и хрватско-кајкавске песме. Чланке о музици објављује (1910–1940) у: *Вараждинским новостима*, *Жиговској смоћри*, *Хрватској ниви*, *Обзору*, *Св. Цецилији* и *Самоборском листу*. Поводом стогодишњице постојања *Музикферајна* у овом граду, критикује радове установе у 19. веку, која није оставила трајних трагова, а поготово не у националном музичком животу: „али се клањам предплеменитим хтијењем припростих грађана. Данас канда нема ни тога“⁶⁹. Након брата Артура (1931/32), постаје председник Ротари клуба 1933. године У лето 1941. године ухапшен је и депортован у логор **Стара Градишка**, где је погубљен.

АРТУР КРАЈАНСКИ (Вараждин, 25. V 1884 – Вараждин, 6. IV 1941), старији брат, виолончелиста, наставио је очевим стопама као апотекар, културни радник и јеврејски активиста. Докторирао је хемију у Бечу и Будимпешти. Враћа се у Вараждин, где од 1920. године води очеву апотеку, пише научне радове о историји фармације, учествује у међународним фармацевтским организацијама. Као виолончелиста, учествује у оснивању *Оркестарској друштва* 1909. године и концертира са братом и женом. Од 1919.

69 Ernest Krainski, „O stogodišnjici osnutka varaždinskog Musikvereina“, *Sv. Cecilija*, 21(1927), 5, 220.

године у одбору је Месне ционистичке организације. Почетком Априлског рата 1941. године, да не би дочекао судбину брата, извршава **самоубиство**.

Супруга **ЈЕЛИСАВА КРАЈАНСКИ** (р. Meller) (Сопрон, Мађарска 13. VII 1891 – **Аушвиц**, VIII 1942), пијанисткиња. Студије клавира завршава у Бечу (1919), где се упознала са Артуром и исте године удала. Са мужем долази у Вараждин и укључује се у развој културног живота града: концертира, даје часове клавира, 1936. године оснива музичку школу. Ухапшена је са осталим вараждинским Јеврејима 13/14. VII 1941. г, депортирана у **Госпић**, потом у логор **Метајна** на Пагу и у логор **Лоборград**, а одатле у **Аушвиц**, где је страдала 1942. године.

Њихов син **Фрањо Крајански** (Вараждин, 1920) страдао је у логору **Јасеновац** 1941. године.

Можемо закључити да је цела породица **Крајански**, (**Бењамин**, **Ернест**, **Артур**, **Јелисава** и **Фрањо**), активно учествовала у интелектуалном и културном развоју града Вараждина и Хрватске у целини, несебично преносећи своја високостечена знања из науке и уметности Беча и Будимпеште, те уткана у међуратни живот града, државе и народа којем су припадали. Нажалост, цела породица је побијена од стране усташа.

СИДОНИЈА ГАЈГЕР, (р. *Cecilija Altstädter*) (Вараждин, 27. IX 1874 – логор **Јасеновац**, X 1944). Имала је сличну судбину породице Крајански, с обзиром на то да је из Вараждина. Клавира је учила, такође, код професора Росенберг-Ружића, потом у Бечу. У периоду (1909–1930) наступа као солиста и у камерним саставима. Упоредо се успешно бави педагогијом на Музичкој академији у Загребу. По успостављању НДХ, за себе и ћерку предаје молбу за признање аријевских права. Захваљујући пријатељима, симулирајући душевну болест, склања се у психијатријску болницу, те према неким изворима, страда у једној од последњих депортација Јевреја у септембру 1944. године, када су усташе под вођством Љубе Милоша одвели из болнице 106 болесника и стрељали их у Ступнику или Ракову потоку. Према другим изворима, депортирани су у логор **Јасеновац**, како је у свом исказу тврдио Љ. Милош.⁷⁰ Ђерка **Корнелија**, дизајнерка, успела је да преживи, скривајући се у једној болници.

ЕГОН ГОЛДНЕР (Огулин, 1904 – логор **Јасеновац** 1941/42), музички писац и пијаниста. Пре рата живео је у Високом у БиХ, а почетком рата у Госпићу. Као пијаниста помиње се у листу *Жигов*, а као музички писац у *Библиографији расправа и чланака* (св. 13, стр. 266) са 18 написа о јеврејској музици. Чланке о музици објављује (1924–1940) у листовима: *Гигеон*, *Вјесник*

70 Ivo Goldstein, (ur.), „Židovski biografski leksikon“, (Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2018).

Савеза Жиговској омладинској удружења КСХС, Хрватска метрoйoла, Народна жиговска свијесћ, итд. У тим текстовима се бави тематиком јеврејских композитора, хорова, синагогалне музике, као и издањима *Оманућ*, делима Пордеса, Самлаића. Последњи чланак је објавио 1940. године⁷¹

ЈОЗЕФОВИЋ ОСКАР (Карловац, 1890 – Сплит, 1941), композитор, диригент бројних премијера домаћих и светских дела, нарочито француског репертоара. Дириговао је целокупан оперски репертоар ХНК. Оно што је за Народно позориште у Београду био Оскар Данон, то је Јозефовић Оскар био за Хрватско народно казалиште. Уживао је огромну популарност и био један од главних представника музичког живота између два светска рата. Рођен је у јеврејској породици пореклом из Украјине, од оца **Јулија**, кантора и шаховског велемајстора и мајке **Јелке Фрохлих**. Студирао је теорију и дириговање у Бечу, Прагу, Минхену и Паризу (1919). Уз стални ангажман у ХНК (1920–1940), био је и заменик директора Опере (1936), диригент Загребачке филхармоније (1923–1939), друштва *Коло* и *Младосћ*. У композиторском опусу (73 дела) настоји да традицију европске модерне усклади с националним идејама. Писао је вокалну, инструменталну и сценску музику: кантата *На Нилу* (1919), *Гудачки квартети* (1929), *Симфонијски скерцо* (1939), соло песме *Јабланови*, *Вечери* и *Пролеће* (1921–1926), музику за 20 драмских представа на текстове Крлеже, Шоа, Шекспира, Молнара (1921–1939); осврте за оперске представе (1921–1941) у: *Казалишном листу*, *Правди*, *Театру*, *Комедији*, *Новој Даници*. Иако је прешао у католичанство и био у браку са Хрватицом, премештен је из Загреба у Сплит (1940–41). Писао је молбу да се врати у Загреб и да му се призна „почасно аријевсто“, међутим, 18. X 1941. г. му је одговорено да молбу решава Министарство унутрашњих послова *Жиговски одсјек*, те нико не може да утиче на ту одлуку. Психички растројен, извршио је **самоубиство** бацивши се под воз у Сплиту.

ЕМИЛ ХИРТВАИЛ (Винковци, 15. VIII 1911 – Јасеновац, 1941), музичар, пијаниста. Заједно са родитељима Адолфом и Терезом страдао је у **Јасеновцу**.

71 Yad Vashem, Jerusalem. The Central Database of Shoah Victims' Names, <http://db.yadvas-hem.org/names/nameDetails.html?itemId=4364555&language=en#!prettyPhoto>, датум приступа 02.09.2022.

Закључак

Приказани рад представља резултат детаљног истраживања теме страдања истакнутих југословенских композитора и музичких уметника јеврејског порекла, који су трагично изгубили животе у Холокаусту, у највећем броју у усташком систему логора Јасеновац, Госпић и логорима Старо сајмиште и Бањица, или извршили самоубиство.

Приказани су порекло и животи уметника, њихова делатност и стваралаштво, као и време, епоха, историјске околности и животна средина у којима су живели, стварали и страдали. Посебно је истражен њихов стваралачки опус. Приказане су историјске прилике њиховог уметничког деловања, које су повезале и обележиле оба светска рата.

Највећи број музичара поменутих у овом раду страдали су као жртве Холокауста у логору **Јасеновац**: *Рикард и браћу Вилим Швари*; *Алфред Пордес-Срећковић*; *Жија Хиршлер Јеленић* и ћерка *Мира*; *Сидонија Гајер*, *Ејон Голднер*, *породица Хиршваил*: *Емил*, *оћац Аголф* и *мајка Тереза*; *породица Самлаић*: *Ерих Елиша*, *оћац Емануел*, *сестра Ружа* и *браћу Хујо*. *Мајка Марија* и *сујруја Љерка* (Стара Градишка); *Зденко* и *оћац Јулије Каусер* (Јасеновац, Крапје); **Породица Крајански**: *Ернеси* (Стара Градишка), *браћанац Фрањо* (Јасеновац), *браћу Аршур* (самоубиство), *снаја Јелисава* (Госпић, Аушвиц); *Роберти Херцл* (Јадовно); *Владимир Рајх Рајачић* (Слана), *отац* и *мајка* (Аушвиц); *Павао Марковац* (Крестинац), *Јозефовић Оскар* (самоубиство);

Бањица, Старо сајмиште: *Амар Исак*; *породица Грински*: *Лагислав*, *сујруја Кајишца*, *дете Хелја*, *женина браћа Душан* и *Хинко Ревес*; *Розалија Ружа Винавер* (Бањица).

Након Другог светског рата, ова имена су заборављена, а са њима и њихова дела и њихов културни допринос развоју Југославије.

У овом раду су разјашњене чињенице да композитори поменути на спомен-плочи СОКОЈ-а нису изгубили животе „у току ослободилачке борбе“, како је написано, већ представљају жртве геноцида у Холокаусту. У раду је оживљено сећање на музичке уметнике и њихов несумњив допринос културној и медијској сцени Краљевине Југославије, као једни од носећих стубова, пре свега, врских интелектуалаца писане речи и музике, чији је животни и радни век насилно прекинут геноцидним побудама, већином у системима усташких логора.

Резиме

У овом раду дат је приказ живота и страдања истакнутих југословенских композитора, музичких уметника и њихових породица јеврејског порекла, страдалих у Холокаусту, у највећем броју у усташким системима логора Јасеновац и Госпић. У овим логорима страдали су композитори: Рикард Шварц и његов брат Вилим, Алфред Пордес-Срећковић, цела породица Самлаић (Ерих и супруга Љерка, отац Емануел, мајка Марија, сестра Ружа, брат Хуго), Жига Хиршлер Јеленић и ћерка Мира, Роберт Херцл, Сидонија Гајгер, Егон Голднер, породица Хиртваил: Емил, отац Адолф и мајка Тереза, Зденко и отац Јулије Каисер, Владимир Рајх Рајачић и његови родитељи, цела породица Крајански (браћа Ернест и Артур, син и супруга Фрањо и Јелисава) и Јозефовић Оскар. У логорима *Бањица* и *Старо сајмишће* страдала је читава породица Грински: Ладислав, супруга Катица, дете Хелга, Катичина браћа Душан и Хинко Ревес, Розалија Винавер, Исак Амар. Разматрана су делатност и стваралаштво ових уметника, време, епоха, историјске околности и средина у којој су живели, стварали и страдали. Приказане су историјске прилике њиховог уметничког деловања, које су повезале и обележиле оба светска рата. Аутор је издао и компакт диск са делима Рикарда Шварца и Ладислава Гринског, која су премијерно изведена на њему. Значајан допринос учињен је и у погледу расветљавања судбине композитора чија се имена налазе на спомен-плочи Савеза композитора Југославије у Београду, „који су изгубили животе у току ослободилачке борбе 1941–45“ и показано је да су неки од њих, у ствари, жртве геноцида у НДХ. Како њихова имена нису била предмет озбиљнијег музиколошког истраживања, указивањем на њихов стваралачки рад као композитора, диригената, музичких писаца, педагога, руководиоца, уредника часописа, критичара, указујемо на њихов изузетан допринос у периоду међуратне музичке културе, чија се делатност везује за више центара Краљевине Југославије. Поред сећања на жртве геноцида, у овом раду се ревитализује и њихово стваралаштво које је, заједно са њиховом погибјом, готово у потпуности било изгубљено и заборављено.

СПИСАК ИЗВОРА И ЛИТЕРАТУРЕ

Архивски извори:

- Архив Јеврејског историјског музеја: Култура, ствараоци и дела, кутија 13; музика, кутија 14; Лични фонд Алфреда Пордеса (LF-AP).
- Историјски архив Београда, Фонд 1, Управа града Београда, Картотека житеља града Београда и Земуна.
- Yad Vashem, Jeruzalem. Fond 0.10, Yugoslavia collection, Eсеј „Прича оних који иду у смрт”, док. 19.

Литература:

- Белић-Корочкин Давидовић, Мирјана и Радивоје Давидовић. *Енрико Јосиф: виђења и сновиђења*. Београд: Чигоја, 2022.
- Блам, Рафаило. *Сећања на заробљенички логор*, Elmundo Sefarad, <http://elmundosefarad.wikidot.com/secanja-na-zarobljenicki-logor>. Датум приступа 02.09.2022.
- Блам, Рафаило. *Сећање на композитора Гринског*, Elmundo Sefarad, Јеврејски преглед, 1-2. 1983, <http://elmundosefarad.wikidot.com/secanje-na-kompozitora-grinskog>. Датум приступа 08.09.2022.
- Божовић, Бранислав. *Страдање Јевреја у окупираном Београду 1941–1944*. Београд: Музеј жртава геноцида, 2012.
- Боснић, Јелена. *Музика иза бодљикавих жица: зборник сећања југословенских рајних заробљеника, интернираца и политичких затвореника, за време народноослободилачког рата 1941–1945. године*. Београд: Савез удружења музичких уметника Југославије, 1985.
- Васић, Александар. „Музички критичар Рикард Шварц“ У: Зборник Матице српске за сценску уметност и музику бр. 61. Нови Сад: Матица српска, 2019.
- Видаковић Петров, Кринка. „Између религије и секуларне идеологије: јеврејски официри из Југославије у немачким логорима за ратне војне заробљенике“ У: Јевреји Србије – официри Војске Краљевине Југославије. Београд: Јеврејски историјски музеј, Савез јеврејских општина Србије, 2015.
- Вучковић, др Војислав. *Студије, есеји, критике*. Београд: Нолит, 1968.
- Ђурић Клајн, Стана. *Акорди прошлости*. Београд: Просвета, 1981.
- Ђурић Клајн, Стана. *Увод у историју југословенске музике*, Београд: Уметничка академија у Београду, 1962.
- Јанковић, Олга. „Два брата одужише дуг према отаџбини“ *Политика*, 18. 8. 2017.

- Марић, Љубица. *Зайиси*. Београд: Архипелаг, 2009.
- Милин, Мелита. „Грински Ладислав“ У: Српска енциклопедија, Том III, Књига 1. (Г), 602. Београд-Нови Сад: Матица српска, САНУ, Завод за уџбенике, 2018.
- Михалек, Душан. „Грински Ладислав“ У: Српски биографски речник 2(В-Г). Уредник Чедомир Попов, 813. Нови Сад: Матица српска, 2006.
- Михалек, Душан. *Музика и реч*. Нови Сад: Прометеј, 2018.
- „Ружа Винавер“, *Жена и свети* бр. 3, (15. III 1925).
- Томашек, Андрија (ур.), *Музика и музичари у НОБ: Зборник сећања*. Београд: СОКОЈ, СУМУЈ, 1982.
- *Vjeg iz logora Kerestinac*, Antifašistički vjesnik, <https://www.antifasisticki-vjesnik.org/hr/kalendar/7/14/15/>. Датум приступа 12.9.2022.
- Danon, Oskar. „Sa pesmom na usnama i puškom o ramenu“ У: *Mi smo preživeli, Jevreji o Holokaustu*. Београд: Јеврејски историјски музеј, 2009.
- Đurić-Klajn, Stana. „Švarc, Rikard“ У: *Muzička enciklopedija*, knj. 3, drugo, dopunjeno izdanje. Уредник Креšимир Ковачевић, 521. Загреб: Југославенски лексикografsки завод, 1977.
- Goldstein, Ivo. „Solidarnost i pomoć Židovima u Hrvatskoj“ У: *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu*. Уредник Mario Strecha, 205-232. br.34/36 (2001/2004) 1.
- Goldstein, Ivo. *Židovi u Zagrebu 1918–1941*. Загреб: Novi Liber, 2005.
- Goldstein, Ivo. *Židovski biografski leksikon*. Загреб: Лексикografsки завод *Miroslav Krleža*, 2018.
- Hirschler, Žiga, „Svečani simfonijski koncert Zagrebačke filharmonije. Izvedba Verdijevog Requieма povodom 40-godišnjice majstorove smrti. Dirigent: Креšимир Барановић“, *Jutarnji list*, 30 (1941) 10.423, 14.
- Ivković, Branimir. „Robert Herzl“, *Obzor*, 80/(1940), 114, 4.
- Ivković, Gorjana. „Na margini. Rikard Schwartz (1897–1941?)“ *Arti musices* br. 29/1 (1998), 27–90.
- Jurkić Sviben, Tamara. „Glazbenici židovskog podrijetla u sjevernoj Hrvatskoj od 1815. do 1941“. Doktorski rad, Sveučilište u Zagrebu, Hrvatski studiji Загреб, 2016.
- Katić, Milan. „Žiga Hirschler kao kompozitor serioznih muzičkih djela i kompozitor vedre muzike“. *Novosti*, br.31/1937, 48, 1.
- Kovačević, Креšимир (ур.). „Alfred Pordes“ У: *Лексикон југославенске музике*, knj. 2. Загреб: Југославенски лексикografsки завод „Miroslav Krleža“, 1984.
- Kovačević, Креšимир (ур.). „Švarc, Rikard“ У: *Лексикон југославенске музике* knj. 2. Загреб: Југославенски лексикografsки завод „Miroslav Krleža“, 1984.

- Kragić, Bruno (ur). *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”, 2021.
- Krainski, Ernest. „O stogodišnjici osnutka varaždinskog Musikvereina”. *Sv. Cecilija*, 21(1927), 5, 217-220.
- Lebl, Ženi. „Dr Erih-Eliša Samlaić”. *Novi Omanut* br. 67/2004, 1.
- Macan, Trpimir (ur.). „Žiga Hirschler”, *Hrvatski biografski leksikon sv.5: Gn - H*, Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”, 2002.
- Nećak, Aleksandar. *Znameniti Jevreji Srbije*. Beograd: Savez jevrejskih opština Srbije, 2011.
- NOBB, Velika loža za Kraljevinu Jugoslaviju XVIII district.
- Novak, Božo. „Smrtna presuda građanskome novinarstvu”, *Medianali*, 1 (2007) 2, 149-161.
- Peričić, Vlastimir. *Muzički stvaraoci u Srbiji*. Beograd: Prosveta, 1969.
- Polić, Branko. „Bruno Bjelinski – s njim samim”, *Novi Omanut*, 3 (1995), 12.
- Polić, Branko. „Prekinuti roman Žige Hirschlera”, *Cantus*, 80/81 (1994), 25
- Pozajić, Mladen. „Pordes, Alfred”. U: *Muzička enciklopedija*, knj. 3, drugo, dopunjeno izdanje. Urednik Krešimir Kovačević, 111. Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, 1977.
- Radonjić, Andreja. „Bene Berit u Srbiji i Jugoslaviji (1911–1940)”. U: *Studije, arhivska i memoarska građa o Jevrejima Jugoslavije, Jevrejski istorijski muzej*. 3-71, 7, Beograd: Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1997.
- Samlaić, Eliša Erih. „Orgulje, organista, violine i klavir i drugo u sinagogi”. *Omanut*, br. 3 (1939), I, 8-9.
- Samlaić, Eliša Erih. „Pizmonim za Simhat toru”, *Omanut*, br. 1 (1940), 29.
- Samlaić, Eliša Erih. *Muzika u Sovjetskoj uniji*. Zagreb: Naklada Knjižare A. Blau, 1940.
- *Spomenice svečane instalacije Velike lože u Beogradu*. Beograd: Državna štamparija Kraljevine Jugoslavije, Grafičko preduzeće Prosveta, 1936.
- Tomašek, Andrija. „Markovac Pavao”. U: *Enciklopedija Jugoslavije*, Maklj – Put, knj.6. ur. Redakcijsko vijeće, 22. Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, 1965.
- Tomašek, Andrija. „Pavao Markovac – čovjek i djelo”, *NIRO Radničke novine*, Zagreb 1983, 14.
- *Transkript zapisnika o isleđivanju Vladislava Grinskog, Hinka i Dušana Revesa. CHRE do poslednjeg*. <https://cieh-chre.org/doposlednjeg/reves-hinko-dusan-grinski-2-2-11/>. Датум приступа 12.09.2022.
- Tutavac, Marina. „Glazbena kritika Žige Hirschlera”, *Arti musices* Vol. 46 No. 1 (2015) 37-58.

- Vasiljević, Маја. *Jevrejski muzičari u Beogradu: od Balfurove deklaracije do Holokausta*. Beograd: Hera edu Muzikološki institut SANU, 2021.
- Yad Vashem, Jeruzalem. The Central Database of Shoah Victims' Names, [Central DB of Shoah Victims' Names \(yadvashem.org\)](http://www.yadvashem.org). Датум приступа 11.09.2022.

Дискографија:

- Јанковић, Јасмина. Српско-јеврејски композитори у Холокаусту. Музика Класика 2021 –компакт диск.
- Јанковић, Јасмина. Српско-хебрејско музичко писмо. Музика Класика 2020 – компакт диск.

Dr. **Jasmina P. JANKOVIĆ**, philologist
prominent artist – pianist
jankojasmin@mts.rs

MUSIC ARTISTS KILLED IN THE HOLOCAUST ON TERRITORY OF OCCUPIED KINGDOM OF YUGOSLAVIA

Summary

This paper presents the life and suffering of eminent Yugoslav composers, musical artists, and their Jewish-origin families, who died in the Holocaust, mostly in the Ustasha system of concentration camps, Jasenovac, Gospić. In these camps the following composers perished: Richard Schwartz and his brother Vilim, Alfred Pordes-Sreckovic, the whole Samlaić family (Erich and wife Ljerka, father Emanuel, mother Maria, sister Ruza, brother Hugo), Ziga Hirschler Jelenic and daughter Mira, Robert Herzl, Sidonia Geiger, Egon Goldner, Emil Hirtvail, father Adolf and mother Teresa. Zdenko and father Julie Kaiser, Vladimir Rajh Rajačić and his parents, the whole Krainski family (brothers, Ernest and Artur, son and wife, Franjo and Jelisava) and Jozefović Oskar. The whole Grinski family died in the Banjica concentration camp: Ladislav, wife Katica, child Helga, Katica's brothers Dušan and Hinko Reves; Rosalia Vinaver; Isak Amar (Staro Sajmište).

The activity and work of these artists, time, epoch, historical circumstances and environment in which they lived, worked and executed were discussed. The historical circumstances of their artistic activity, which were connected and marked by both World Wars, were presented. The author released a premiered CD with works of Rikard Schwartz and Ladislav Grinski. A significant contribution was made in elucidating the fate of composers cited on the memorial plate issued by the Association of Yugoslav Composers in Belgrade „to composers who lost their lives during the liberation struggle of 1941-45“. It was shown that some of them were victims of genocide in the NDH. As their names have not been the subject of serious musicological research, pointing to creative work in multiple roles, as composers, conductors, music writers, pedagogues, managers, magazine editors, critics, we point out their great contribution in several centers of the Kingdom of Yugoslavia to the music culture in the period between

two World Wars. In addition to the memory of the victims of genocide, this work also revitalizes their work, that was almost completely lost and forgotten.

Keywords: Richard Schwartz, Ladislav Grinski, Erich Samlaic, Rosalia Vinaver, Musical Artist, Holocaust, Concentration camps, Jasenovac, Staro Sajmište, Banjica, execution, cultural contribution, memories, remembrance, revitalization.